

УДК 1.17.177.5

Патлайчук О. В.

група 1141, ННІКНУП, Національний університет кораблебудування імені адмірала
Макарова (Миколаїв), alexpatlaichuk@gmail.com

Гончарова О.О.

канд. філос. наук, викл. кафедри філософії та культурології,
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
(Миколаїв), hamisek@ukr.net

Патлайчук О. В.

канд. філос. наук, доцент кафедри філософії та культурології,
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова
(Миколаїв), volnistik@gmail.com

ПОГЛЯДИ Г.МАРКУЗЕ НА ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КУЛЬТУ ПОТРЕБ ХХ СТ.

Актуальність. Визначення Маркузе сучасного суспільства як побудованого на штучно сформованій залежності його лояльних членів, обумовлене впровадженням культу тотального речизму, попри те, що минув час, залишається актуальним й у наші дні. Погляди представників Франкфуртської школи, які вважали, що капіталістичне класове суспільство трансформувалось у безкласову тоталітарну систему, кардинально перетворити яку здатні лише маргінали та аутсайдери, отримують сучасне підтвердження у прикладах взаємовідносин мігрантів та корінного населення у теперішніх великих міграційних процесах, та переважаючим культурним орієнтирам суспільства.

Мета роботи: дослідити трансформаційні процеси культу потреб у соціокультурних процесах ХХ ст.

Основний текст: Дослідник капіталістичного суспільства, Г.М., вказував на появу суттєвої загрози розвитку особистості, а саме залежності від матеріальних благ, що зросла у 60-ті роки, а також від орієнтації суспільства на безперервне виробництво цих благ. Цей «"економічний батіг" навіть у найбільш витончених його формах здається вже недостатнім для підтримки боротьби за існування в сьогоднішній віджилій організації. [1]

Найбільшою загрозою для індивіда, загрозою, яка не дає йому бодай будь-якої можливості уявити своє існування поза системою влади, Г.М. бачить формування сучасної культури потреб у рамках котрої формується культ споживання, який згодом трансформується у форму суспільного контролю, що заснована на штучному обмеженні уявлень про щастя, від придбаного рекламованого товару. Прагнення досягнути особистого щастя призводить до виснаження сил людини, яка змушена працювати та виробляти все більше товару, задля його придбання.

Така штучна симуляція бажання потреб працює на користь влади, що згуртовує навколо себе лояльних, «вгодованих» громадян, які здатні уявити нічого іншого, не чекають нічого іншого, ніж задоволення матеріальних очікувань (проблема дефіциту у СРСР), та інстинктивних потреб (останнє більш притаманно капіталістичному світу). Інтерес до останніх потреб також штучно стимулюється, науково керується та трансформується у несвідоме, у лібідо, виходить з під контролю людини. Там, де примирити людей з їх життям і їхніми правителями не здатний навіть високий рівень життя, необхідний рівень лібідо забезпечується "соціальною інженерією" душі і "наукою про людські відносини". [1]

Г.М. виділяє у культурі споживання такі складові, як істинні та хибні потреби. Хибні потреби, вважає він, це ті «котрі нав'язуються індивіду особливими соціальними інтересами в процесі його придушення: це потреби, що закріплюють важку працю, агресивність, злидні та несправедливість». До них відносяться більшість переважаючих потреб (розслабляться, розважатись, споживати та вести себе відповідно до рекламних зразків, любити й ненавидіти те, що люблять й ненавидять інші), на думку Г,М, втамовуючи їх, людина може відчувати значне задоволення, але це не те щастя, яке слід оберігати й захищати.[2]

У наш час актуальним прикладом такої інстинктивної потреби стає формування образу Ворога, задля потреби збудження і задоволення інстинкту агресивності, для чого пропонується «товар» - національний (або такий, що не відповідає рамкам даного суспільства Ворог, навмисно спотворений і збільшений до потрібного розміру образ, з яким варто боротися і якого варто ненавидіти. [1]

Таким чином, агресивність та неконтрольоване бажання оволодіти черговою модною нав'язаною примхою, Маркузе розглядає як речі одного порядку, залежні від культурної ситуації, що склалася.

Визначення істинних потреб Г.М. бачить можливим лише у тому випадку, коли люди є вільними настільки, щоб мати змогу дати власну відповідь. Але доки люди позбавлені автономії у суспільстві, доки їхня свідомість є об'єктом маніпулювання (аж до глибинних інстинктів), не можна вважати, що їхня відповідь належить їм самим.[2]

Розвиток потреб, на думку Г.М. змінюється в залежності від розвитку суспільства, тому стара формула розвитку потреб і здібностей перестала бути адекватною, а передумовою і змістом звільнення стають нові, якісно інші потреби і здібності. [1]

Від ступеню задоволення потреб члени суспільства отримують, ілюзію своєї значущості (у залежності від систем розподілу благ), свободи; але водночас вони отримують нові й нові залежності, які роблять їх більш керованими. Демократичне суспільство перетворюється на примусове, побудоване на лояльності.

Але «забезпечення нагород» стало вимагати збільшення ресурсів: як економічних, так само й ресурсів людської особистості шляхом обмеження свободи людини. Здійснюється з однієї сторони тиск на члена суспільства шляхом штучного нав'язування хибних потреб, та з іншої, задоволення цих потреб вимагає постійного зросту продуктивності, яка має триматися на рівні, за якого маси одержують свою частку благ, а опозиція ефективно "стримується" демократичними засобами. Відбувається згладжування конфлікту, або, точніше, цей конфлікт змінює своє соціальне місцезнаходження.

Практика задоволення штучних потреб весь час потребує створення нових потреб, що призводить врешті-решт до формування потужної, тотальної влади, яка, незважаючи на декларовану демократичність, або права людини, на практиці забезпечує своє існування «структурою потреб», котрі повною мірою вписуються у її соціокультурні рамки і стають засобами контролю, й тому не можуть бути обраними чи бажаними з власної волі. «[Суспільство] надає можливість робити або не робити, насолоджуватися чи руйнувати, мати або відкинути, ставати або не ставати потребою в залежності від того, вона є або не є бажаною та необхідною для пануючих суспільних інститутів й інтересів.»[2]

Відбулася трансформація демократичного суспільства у примусово-лояльне, у якому «забезпечення нагород» стало вимагати збільшення ресурсів: як економічних, так само й ресурсів людської особистості шляхом обмеження свободи людини.

Керування людиною, є можливим за Г.М. у розвинутому індустріальному суспільстві, базовою характеристикою якого стає одновимірність, тобто у якому технічний прогрес нав'язує людині тільки один тип мислення та поведінки; в результаті вона виявляється нездатною критично ставитися до дійсності та протистояти їй.[2] Одновимірність стає атрибутом офіційної культури, результатом певних соціокультурних процесів, зокрема виникненням та навязуванням всеохопного культу потреб, що націлені на згладжування «антагонізму між культурою і соціальною дійсністю шляхом відторгнення опозиційних, сторонніх та трансцендентних елементів у високій культурі, завдяки яким вона створювала інший вимір реальності. Ліквідація двовірної культури відбувається не через відкидання "культурних цінностей", а через їхнє повне вбудовування в порядок, що ствердився...»[2]. У такий спосіб суспільство, засноване на задоволенні потреб, спрощує нестандартні «культурні виклики» до меж свого стандарту.

Результатом ситуації, що склалася у суспільстві стає показана Маркузе у праці «Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства», яка мала величезний вплив на ідеологію масового руху в Європі і Америці в другій половині 60-тих., стала подвійна експлуатація й таке саме обмеження свободи. Прикладом першої є експлуатація людини одночасно як виробника та споживача; прикладом другого стає сприйняття свого існування як свободи та відмова від необхідності протидіяти системі. Суспільство цього типу готове боротися хіба що за поліпшення свого становища в рамках діючої системи, тобто за збільшення зарплати і матеріальних благ, а значить — за розширення своїх споживчих можливостей.[2]

Держава, що завдяки взаємодії рівня індустріального розвитку та формування потреб має змогу зробити кероване життя безпечним та комфортабельним, фактично займається форматуванням свідомості своїх громадян, усуваючи потреби у самостійних думках, фантазіях, прагненнях.

Людина стає продуктом суспільства потреб, та втрачає бажання, та здатність свідомо проводити якісні зміни в суспільстві. Мається на увазі людина, яка цілком є продуктом цієї культури, яка отримує матеріальні блага як «нагороду за існування у певній системі», та не здатна свідомо виходити за межі дійсності. Разом з тим Маркузе звертає увагу на певний антагонізм, що існує в самому суспільстві: «По-перше, розвинуте індустріальне суспільство має здатність стримувати якісні зміни у

відносно недалекому майбутньому; по-друге, існують сили і тенденції, які можуть покласти край цьому стримуванню та підірвати суспільство.»[2]

Маркузе пояснює таке усунення самостійності як потенційну неможливість будь-яких змін в суспільстві, котрі потребували бодай якоїсь жертви задоволеними потребами. Він вводить поняття демократичної інтроекції, тобто наявного балансу громадян як суб'єкта історії (агента революції): вільні люди не мають потреби у звільненні, а пригноблені недостатньо мужні, щоб звільнитися самостійно.[1] Запропоноване Маркузе поняття демократичної інтроекції виглядає як стримуючий фактор у протистоянні Влади – та лояльного суспільства, воно показує вартість опозиції та рівень розвитку суспільства, здатного задовільнити потреби своїх членів, рівень можливості «не тільки терористичного політичного координування суспільства, але й нетерористичного економіко-технічного координування, що здійснене за рахунок маніпуляції потребами за допомогою майнових прав.»[2]

Пропонуючи власну модель розвитку суспільства, Маркузе повертається до ідеалів Відродження з його впевненістю у можливостях людини, але доповнює її елементами ніцшеанського опису надлюдини, та вчення Фрейда, адаптуючи їх під реалії часу, узгоджуючи з досвідом соціалізму та капіталізму. Він доказує теорію про «прогресивну» роль регресу індустріальних мрій суспільства, як необхідну для формування суто людської риси – прагнення до свободи, та у праці 1966 р. «Ерос і Цивілізація» стверджує про втрату людиною сучасного суспільства не тільки можливості свободи, й навіть її усвідомленого бажання. Розвиток людини, передбачаючи задоволення інстинктивних потреб вимагає певних змін, а саме переоцінку значення прогресу, та зміну його напрямку.

Наступною проблемою, що присутня у працях Маркузе, стала проблема визначення трансформації свободи в несвободу вільних людей у тотально керованому суспільстві, пояснюючи яку, автор вказує: «Права і свободи, які відгравали роль життєво важливих чинників на ранніх етапах індустріального суспільства, при переході цього суспільства на вищий рівень здають свої позиції. Свобода думки, слова та совісті — як і вільне підприємництво, захисту й розвитку якого вони служили, - спочатку виступали як критичні за своєю сутністю ідеї, призначені для витіснення застарілої матеріальної та інтелектуальної культури більш продуктивною та раціональною. Але, будучи інституціоналізованими, вони розділили долю суспільства та стали його складовою частиною. Результат знищив передумови.»[2]

Маркузе вказує на можливе досягнення вільного способу життя, що може бути «нагаданим» за допомогою Інстинктів Життя, але не тільки нагаданим, але й реалізованим у системі досягнень розвинутого індустріального суспільства, сумнівним досягненням якого став згубний союз продуктивності і деструктивності, свободи і репресії. Засобом цього, на думку Маркузе має стати розрив зв'язку між суспільством та його членами, за допомогою опанування веселої науки (*gaia sciencia*) використання соціального багатства для формування світу людини відповідно до його Інстинктів Життя в загальній боротьбі проти всього, що несе Смерть.[1] Людські інстинкти разом з рівнем матеріального розвитку, таким чином об'єднуються у нову взаємозалежну систему, яка пояснюється за допомогою терміна «поліморфна сексуальність», вжитого для того, щоб вказати, що новий напрям прогресу буде цілком залежати від можливості активізувати приховані, загальмовані органічні потреби: перетворити людське тіло в інструмент не стільки праці, скільки задоволення. [1]

Маркузе «розуміє», що звільнення від матеріальних благ, мабуть, для більшості неможливо навіть уявити, не те що й свідомо побажати цього, але натомість він пропонує зміну моральності суспільства, яка врешті решт породила сексуальну революцію. Остання, як результат втілення свободних інстинктивних бажань людини, суперечить усталеному поняттю прогресу суспільства, потребуючи, насамперед, наявності мирного та спокійного життя, а також формування поглядів людини на саму себе як на асоціальний, автономний завдяки Інстинктам Життя елемент суспільства.

Необхідним кроком для цього стає зміна старого ціннісного орієнтиру, «Адамового прокляття», тобто вимоги працювати у поті чола свого, що в умовах культу потреб, несе в собі загрозу ще більшого прагнення задоволення потреб за допомогою підвищення обсягів виробництва, тому потрібно відмовитись від нього.

Власне позиціонування моральності Маркузе пояснює наступним чином: технічний прогрес, необхідний для підтримки сталого суспільства, сприяє розвитку потреб і здібностей, антагоністичних соціальній організації праці, на якому побудована система. У ході автоматизації вартість соціального продукту все менше визначається робочим часом, необхідним для його виробництва. Отже, реальна соціальна потреба в продуктивній праці спадає; і цей вакуум має бути заповнений непродуктивною діяльністю. [1]

Поява нових ціннісних орієнтирів, на думку Г.М, повинна не призвести до морального занепаду суспільства, а лише вказати шляхи подолання існуючих культурних вимог суспільства, подолати хворобливу залежність від нав'язаного культу потреб, й водночас, оновити саме суспільство, що знаходиться у стагнації «завдяки» існуючому балансу між прагненням індивідів до свободи, та прагненням суспільного ладу до збереження статус-кво.

Запропонований ціннісний орієнтир, а саме надання пріоритету задоволенню інстинктів життя замість протилежного пріоритету, що вимагав збільшення кількості праці задля задоволення зростаючої кількості потреб, увійшов в основу його нового Принципу Реальності, що ґрунтувався на припущенні про те, що матеріальні умови для його розвитку або вже сформувалися, або могли бути сформовані в розвинутих індустріальних суспільствах нашого часу.[1]

Таким чином, Маркузе, визначає потребу задоволення сексуальних бажань чи не єдиною, яка здатна подолати зростаючу залежність між бажанням придбати та виробництвом.

Для реалізації ідеї став потрібен новий погляд на людину, та її місце у світі. Західна цивілізація завжди прославляла героя, жертвовність в ім'я міста, держави, нації. Але питання про те, чи варте місто, держава, нація цієї жертви, ставиться рідко. Першим кроком став запропонований новий ідеал людини – це людина, яка бажає прожити життя радісно, в достатній мірі є наділеною розумом і здоров'ям для того, щоб обійтися без героїв і героїчних чеснот, позбавленої потягу до життя, повного небезпек, для того, щоб прийняти виклик; людини, совість якої дає їй можливість розглянути життя як самоціль і прожити його в радості та без страху.

Новий ідеал людини за Маркузе, показує зміну табу на безсумнівну прерогативу цілого завжди підтримуваного і усталеного тим більшою жорсткістю, чим більша індивідуальна воля передбачалася всередині цілого. [1]

Крім змін шляхом сексуальної революції, Маркузе пропонує також інший варіант змін, а також вказує дві протилежні умови, необхідні для цього: будь-які зміни в соціумі можливі за допомогою незадоволених матеріальними благами верств населення, ці зміни для них є шляхом виживання.

Перша умова в суспільстві задоволених потреб заперечує можливість будь-яких революційних змін; друга ж, навпаки, має на увазі наявність революційного

потенціалу у самому суспільстві. Цей потенціал Маркузе бачить в «експлуатованих і переслідуваних представниках інших рас і кольорів шкіри, безробітних та непрацевдатних», які «залишаються за бортом демократичного процесу і їхнє життя являє собою безпосередню і реальну необхідність скасування нестерпних умов та інститутів. Отже, їх протистояння само по собі революційне, нехай навіть ними це не усвідомлюється.»[2]

Незадоволені громадяни, на думку Маркузе не можуть стати суб'єктом історії так саме як і пролетаріат Маркса. Прихований в обох випадках потребує для власної реалізації обов'язкового зовнішнього поштовху: "блискавка думки" вдарить у "naïven Volksboden". Ідеї об'єднання революційних теорій і практики у сучасному індустріально розвиненому суспільстві, є невиправданими стосовно слабких зародків такого союзу. [1] На мій погляд, єдиним бажанням незадоволених за Маркузе, є соціальний ліфт та відповідна можливість отримувати те, що суспільство нав'язує як єдино можливі бажання.

У іншому варіанті змін бунтарями мають стати країни третього світу, що перетворилися у сфери інтересу, привидом для цього стали відносини, що склалися між ними та розвиненими індустріальними країнами. «Суспільство достатку вже досить ясно продемонструвало, що воно є суспільством війни; і якщо його громадяни ще не побачили цього, то це не можна сказати про його жертви. [1]

Експлуатація з середини капіталістичних суспільств, де вона відносилася до гноблених класів, що водночас були членами саме цього суспільства, стає зовнішньою. Тим самим, марксовий агент звільнення отримує нову силу та значущість – зараз це не класи, а «місця інтересу», від яких залежить існування системи капіталістичної власності.

Маркузе вказує, хто саме платить за задоволення потреб, та, яка «рівновага» між суспільством зростання та суспільством страждання забезпечується цим задоволенням. Ця свобода і задоволеність перетворюють землю в пекло. І хоча пекло все ще зосереджене в деяких віддалених місцях: В'єтнам, Конго, Південна Африка, а також у гетто "суспільства достатку": Міссісіпі, Алабама, Гарлем, - ці інфернальні місця кидають світло на ціле. Легко і розсудливо бачити в них лише кишені бідності та страждання в зростаючому суспільстві, що здатне усунути їх поступово й уникнути катастрофи.[1]

Інстинкти Життя, будучи обраними у якості ціннісних орієнтирів, на думку Маркузе зможуть стати історичною перевагою тих, хто запізнився, технічно відсталих суспільств. Бідність і слабкість відсталих народів, можливо, змусять їх утриматися від агресивного і марнотратного використання науки і техніки й утримувати під контролем *a la mesure de l'homme* апарат виробництва, використовуючи його для задоволення і розвитку життєво важливих індивідуальних і колективних потреб.[1] Розвинені країни, завдяки Інстинктам Життя, будуть вимушені переглянути пріоритети праці задля забезпечення життя.

Відмовлення від відтворення стану достатку, яке ще не є гарантією чистоти, простоти і "природності", могло б указати шлях до вищої стадії людського розвитку, що ґрунтується на досягненнях технологічного суспільства; разом з тим ці досягнення оцінюються Маркузе як марнотратне виробництво речей [1], що націлене на підтримку агресивності як культу потреб, так і самого розвиненого суспільства.

Практичне втілення ідей Маркузе отримало деякі особливості, насамперед обумовлені результатом історичних подій. З'явилися нові фактори, зокрема послаблення сексуальних норм після Другої світової війни, що спричинило явище «бемі-бум». Наступним фактором стала поява нової генерації молодих людей, що не сприймали для себе довоєних соціальних заборон та обмежень, що їх оточували, і повстали проти «страшенно нудної політичної, соціальної і сексуальної ортодоксальності своїх батьків», — як пише англійська дослідниця Р.Теннехілл у своїй праці «Секс в історії». — «Культ молодості, що розвинувся в результаті, був тільки одним із аспектів надзвичайно складної соціальної революції, але він посилювався ностальгією і заздрістю багатьох доросліших людей, які відчули, що війна вкрала в них їхню власну молодість».[7]

Таким чином, молодь виявляє активність, яка направлена не тільки всередину власного суспільства (де молодь прагне зайняти своє місце), а й назовні, коли нові війни за межами країни зустрічають той самий спротив, що й придушення добробутом у культурі суспільства потреб.

Можна помітити, що на той час молодь, мабуть, завдяки політичним подіям, стала силою, що не повністю підпорядкована свідомості «масовій», яка здатна зробити самостійний вибір.[2]

Маркузе дає оцінку природи молоді яка знаходиться на передньому краї боротьби за Ерос проти Смерті та проти цивілізації, що прагне скоротити "окільний шлях до смерті" шляхом контролю над засобами підтримки життя. Це стало третім фактором.

Він також вказує на те, що в керованому суспільстві біологічна необхідність не обов'язково переходить у дію: організація вимагає контрорганізації. Сьогодні боротьба за життя, боротьба за Ерос - це політична боротьба.»[1]

Практично в усіх західних країнах у той час соціальна стабільність похитнулася під дією «бунту молодих». З'являється новий соціальний феномен – молодь, на специфічні інтереси та проблеми якої суспільство раніше не звертало уваги.

Також молодь стала розглядатися як окрема соціальна група, що «отримала можливість» віддалити для себе обов'язковий момент необхідності праці заради власного існування: якщо раніше діти дуже рано починали працювати, індустріальний розвиток суспільства вимагав збільшення часу на здобуття необхідної освіти,.Іншими факторами стали загальне підвищення життєвого рівня у західних країнах, коли вже не була конче необхідна дитяча праця, акселерація, розвиток засобів масової інформації, інші обставини змінили стан справ.[7]

Криза підвалин індустріальної цивілізації призвела до появи психологічної кризи, яку найгостріше відчуло насамперед студентство 1960-х.

Саме у цей час проходять масові протестні рухи молоді, процес формування та розгортання яких досліджувався американським соціологом, культурологом і істориком **Теодором Роззак**, увівшим до наукового обігу концепт "контркультура" (*counterculture*) в 1969 р.

Під цим терміном Роззак розумів "*тип протестуючого* світогляду" юнаків і дівчат, що рішуче заперечують проти сформованих соціальних інститутів ринкового суспільства.[4, 5]

Маркузе виділяє дві характеристики молодіжних рухів: інстинктивність (Бунт проти брехливих отців, вчителів і героїв та солідарність зі знедоленими усього світу) та імпульсивність, зумовлена важкістю визначення мети бунту усередині країни, зверненого у середину, з можливих причин такого бунту, Г.М. називає нудоту, викликану "способом життя", бунт, як справу фізичної і духовної гігієни. [1]

Шляхом формування молодіжних контркультур відбувалося моделювання ідеальної держави, заснованої на нових людських цінностях, з гаслом «На захист життя».

Але які цінності висуває молодь? По-перше, це право на протест (проти неоколоніальної війни і бойні, спалювання карток призовниками, що ризикують поплатитися за це в'язницею, боротьбу за громадянські права), по-друге – відмова користуватися пристосовуваннями, які народжені надлишками, здобувати освіту, з ними пов'язаними. [1]

Реалізована така модель держави була у Вудстокському ярмарку музики та мистецтв [6], що відбувся 15 серпня 1969 року, однак, як модель, вона існувала дуже короткий час. Саме це не дає змоги побачити недоліки суспільства, побудованого на нових ціннісних засадах, адже людство доси не змогло створити ідеальне суспільство, усі члени якого будуть поводити себе на кшталт святих.[3]

Окрім загальнолюдської неспроможності створити ідеальне суспільство, невірна оцінка була надана Маркузе потенціалу кохання у його протистоянні з несвідомим, та обумовленою ним агресивністю. Кохання, як видима верхівка, як вихід потаєних бажань людини, є завжди результатом процесу, але не може визначати усі процеси, що відбуваються у свідомості. Тим паче, не може слугувати соціальним регулятором (формою соціального контролю).

Таким чином, у культурному процесі Заходу були визначені протиріччя, обумовлені особливостями сучасного устрою держави, й запропоноване Г.М. рішення врешті-решт стало необхідністю, тобто потребою: якщо все «замкнулося» на свободі сексуальних відносин, то вихід — у тому, щоб дати їй вихід.[7]

Висновки: Кохання, емоції, пристрасть, враження, усі ці елементи маркузових інстинктів Життя не тільки знаходили свій вихід у людських взаєминах, але й будучі нав'язаними зовні, знов стали потребою, що має бути задоволена, задля існування. Але, якщо останнє означає споживання, тому можна казати про новий виток розвитку суспільства, що основними цінностями проголосило задоволення потреб.

Список використаних джерел

1. Філософія Хрестоматія від витоків до сьогодення [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://pidruchniki.com/1974070437757/filosofiya/gerbert markuze 1898-1979](http://pidruchniki.com/1974070437757/filosofiya/gerbert_markuze_1898-1979)

2. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://open.kmbs.ua/ua/articles/op-manage/19707/gerbert-markuze-odnovimirne-suspilstvo>
3. Кораблев А. Герберт Маркузе: краткий путеводитель по взглядам философа / А. Кораблев [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://avtonom.org/news/gerbert-markuze-kratkiy-putevoditel-po-vzglyadam-filosofa>
4. Соціологія молоді [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://stud.com.ua/24391/sotsiologiya/molodizhna_kontrkultura
5. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://poradumo.pp.ua/cikave/62787-prikladi-kontrkulturi-ponyattya-funkcyi-kontrkulturi.html>
6. Gabriel H. Sanchez 31 Pictures That Show Just How Crazy Woodstock Really Was / Gabriel H. Sanchez [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://coolday.today/vudstok-istoriya-rok-festivalya-v-fotografyah.html>
7. Орлова Т. Сексуальна революція: причини і наслідки / Т. Орлова [Електронний ресурс] // Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/seksualna_revolyuetsiya_prichini_ta_naslidki.htm